

בירורים בענייני שמירת הנפש (המשך)

יהודה בן ישי

- מצאנו בתורה שבכתב ובתורה שבע"פ לימודים גדולים ורבים הקשורים לשמירת נפשו של האדם בכלל ושל האדם הישראלי בפרט. ניתן לחלק נושא נכבד זה למספר עניינים:
- א. החובה להמנע מלהכנס למצבים של סכנה והחובה לפעול למניעת הופעת הסכנה.
- ב. החובה להמנע מכל פגיעה בגוף של עצמו או של אחר.
- ג. חובת הצלת הזולת.
- ד. חובת הרפואה.
- ה. מצוות הנדחות מפני פקוח נפש.
- ו. מצבים בהם נדחית מצות פקוח נפש.
- מבנה זה ישמש אותנו להצגת הדברים לפרטים; הדיון חולק לשנים, בעלון מס' 12 עסקנו בסעיפים א-ג, ולהלן ההמשך.

חובת הרפואה

"המודר הנאה מחברו ונכנס לבקרו, עומד אבל לא יושב. ומרפאהו רפואת נפש אבל לא רפואת ממון" (נדרים, פ"ד, מ"ד).

מפרשים במקום - רפואת נפש - היינו רפואת גופו שכן חייב אדם לרפא את חברו, שנא': "והשבותו לו" לרבות אבידת גופו, וכך מפרש הרמב"ם בפירושו למשנה שם:

"ואין זה אסור לחולה עצמו לפי שהוא מצוה ר"ל חובת הרופא מן התורה לרפאות חולי ישראל וזה נכלל בפי' מ"ש הפסוק: והשבותו לו, לרפאות את גופו שהוא כשרואה אותו מסוכן ויכול להצילו או בגופו או בממונו או בחמתו".

וכן פסק גם להלכה בהל' נדרים פ"ו, ה"ח.
לכאורה ישנו מקור יותר מפורש בתורה לחובת הרפואה,
בשמות. כא, יט, במי שמכה את חברו: "אם יקום והתהלך בחוץ על
משענתו ונקה המכה רק שבתו יתן ורפא לרפא". אבל באמת מפסוק
זה לומדים את ההיתר לרפא, לא את החיוב, וכדברי רש"י במקום:
"ישלם שכר הרופא", שאם הנחבל לא רצה להתרפא לא יתן לו כלום
(ספר הזכרון). וכן בגמרא בבא קמא(פה, ע"א) "דתניא ר'
שמעאל אומר: ורפא לרפא - מכאן שניתן רשות לרופא לרפאות".
והתוס' במקום, ד"ה: שניתנה, מסבירים שהכפילות בפסוק
(רפא לרפא) באה ללמד לא רק על מכה בידי אדם אלא גם על
"חולי הבא בידי שמים, כשמרפא נראה כסותר. גזירת המלך, קמ"ל
דשרי".

אומנם דעת הרמב"ן בפירושו עה"ת (ויקרא כו, יא) שענייני
הרפואה הם רק בדיעבד:

"והכלל כי בהיות ישראל שלמים והם רבים לא
יתנהג ענינם בטבע כלל... כי יברך ה' לחמם
ומימם ויסיר מחלה מקרבם עד שלא יצטרכו
לרופא... וכן היו הצדיקים עושים בזמן הנבואה
גם כי יקרה עון שיחלו לא ידרשו ברופאים רק
בנביאים... ומה חלק לרופאים בבית עושי רצון
ה'. ... אלא שנהגו, שאילו לא היה דרכם ברפואות
יחלה האדם כפי אשר יהיה עליו עונש חטאו,
ויתרפא ברצון ה', אבל הם נהגו ברפואות וה'
הניחם למקרי הטבעים, וזו היא כוונתם
באמרם: ורפא לרפא, מכאן שניתנה רשות
לרפא לרפאות, לא אמרו שניתנה רשות
לחולה... אלא כיוון שחלה החולה ובא
להתרפאות, כי נהג ברפואות... אין לרופא
לאסור עצמו מרפואתו... כי התורה לא תסמוך
דיניה על הניסים... אבל ברצות ה' דרכי איש
אין לו עסק ברופאים".

הרב קוק זצ"ל בעולת ראייה ח"א (על ברכת הרפואה, עמ' שצ) מברר
שלדעת אביי יש לראות בענייני רפואה דבר שלכתחילה:
"צריכים אנו להשכיל שגם השמוש בחכמת האדם ברפואה
הוא אחד מפליאות ההנהגה האלקית, ואנו משיבים את
הדבר אל ההשגחה העליונה... כי רק אתה ד' רופא
נאמן אתה, שלפניך גלויים כל רזי הגוף והנפש
ומסתריהם ויחושיהם... אומנם אביי אמר, שאין לנו לחוש
אל המסתרים של היחוסים, שאין עינינו רואות אותם,
שאם כן כבר בטלת כל עמל האדם לתיקון החמרי והרוחני,
כי יחוש בכל מה שהוא מתקן ומשכלל שמא גורם הוא בזה
הפסד באיזה יחש נסתר. אלא כך היא המידה שאין ראוי
לפקפק בה כלל, שהתורה נתנה רשות לרופא לרפאות...
ואין לפקפק בחששות של מסתרים להרפות ידי העמלים
בתקונו של עולם... והתפתחות שכל האדם וכל תולדות
המצאותיו דבר בעיתו הכל מעשה ד' הוא, המתראה לפי
צרכי האדם, בעתותיו ודורותיו, לתעודה רמה ומדויקת,
שעליה אין להוסיף וממנה אין לגרוע, כי ד' יתן חכמה
מפיו דעת ותבונה".

מצוות הנדחות מפני פקו"נ

על הפסוק בויקרא (יח, ה): "ושמרתם את חקתי ואת משפטי אשר
יעשה אותם האדם וחי בהם" אומרת הגמרא (יומא פה): "מניין לפקוה
נפש שדוחה את השבת... א"ר יהודה אמר שמואל... וחי בהם - ולא שימות
בהם". וכן פוסק הרמב"ם בעקבות הגמרא (הל' שבת פ"ב, ה"ג):
"ואסור להתמהמה בחילול שבת לחולה שיש בו סכנה
שנאמר: אשר יעשה אותם האדם וחי בהם ולא שימות
בהם, הא למדת שאין משפטי התורה נקמה בעולם אלא
רחמים וחסד ושלום בעולם".

וכן השו"ע או"ח שכח סע' ב:

"מי שיש לו חולי של סכנה מצוה לחלל עליו את השבת
והזריז הרי זה משובח, והשואל. ה"ז שופך דמים".

ומפרש המשנה ברורה במקום (סק"ו, ד"ה: והשואל):

"פירוש אותו האיש שהוא מתחסד וירא לחלל שבת בחולה
כזה כ"א ע"י מורה הרי הוא שופך דמים, שבעוד הוא הולך
לשואל יחלש החולה יותר ויוכל להסתכן, והרי הכתוב
אומר: לא תעמוד וגו', ובירושלמי איתא הנשאל ה"ז
מגונה, פי' משום שהתלמיד חכם במקומו היה לו לדרוש
בפרקא לכל, כדי שידעו כל העם ולא יצטרכו לשאלו.

ואם החולה בעצמו מתירא שיעברו עליו את השבת כופין
אותו ומדברים על לבו שהוא חסידות של שטות(רדב"ז)".

ולא רק בפקו"נ ודאי, נדחית השבת, אלא אף על ספק, וכפי שפוסק

השו"ע (או"ח שכט, סע' ד): "אפילו מצאוהו מרוצץ שאינו יכול לחיות
אלא לפי שעה מפקחין ובודקין עד חוטמו" (מפנים את המפלת כדי לבדוק
אם הוא חי עדיין, ואז ימשיכו לפנות). הביאור הלכה במקום, ד"ה:

אלא לפי שעה, דן באריכות בטעמה של הלכה זאת:

"ואע"ג דלא שייך הכא הטעם: חלל שבת אחת כדי שישמור

שבתות הרבה, משום דלאו דוקא שבת ה"ה שאר מצוות, כמו

שכתב המאירי ביומא וז"ל: ואעפ"י שנתברר שאי אפשר

לו לחיות אפילו שעה אחת, שבאותה שעה ישוב בלבו

ויתודה עכ"ל. אמנם באמת נראה דכל זה הוא לטעמא

בעלמא אבל לדינא לא תלוי כלל במצוות, דאין הטעם

דדחינן מצוה אחת בשביל הרבה מצוות, אלא דחייבן

כל המצוות בשביל חיים של ישראל, וכדיליף לה שמואל

מ-וחי בהם, כדכתב הרמב"ם פ"ב מהל' שבת שאין משפט

התורה נקמה בעולם אלא רחמים וחסד ושלוש... וכמו

כן לכל הני תנאי דילפי לה ממזבח וממילה וממחותרת

מוכרח דאחיים של אדם קפיד רחמנא... ולפ"ז ברור

דאפילו קטן מרוצץ נמי מחללין, אעפ"י דלא ישמור

שבתות גם לא יתוודה ולא יבוא לכלל גדול, אעפ"כ מחללין, וכמו ה"ה חרש ושוטה, אע"ג דאינן בני מצוות מ"מ מחללין עליהם, דהא דלא מקיימי מצוה הוא משום אונסיהו, ולא נפיק מכלל זה אלא ישראל מומר להכעיס דעובר במזיד... וכ"כ י"א או"ה בשם סמ"ג וסמ"ק וז"ל: מצאוהו חיל, אע"פ שנתרוצץ מוחו ואינו יכול לחיות כ"א מעט, מפקחין עליו ומוציאין אותו לחילי שעה, כדאמר במס' שמחות: המעצים עיניו של מת הרי הוא שופך דמים, עכ"ל... "

גם מצות מילה נדחית מפני פקו"נ הרמב"ם, ספר אהבה, הל' מילה, פ"א, הל"ח:

"אשה שמלה בנה ראשון ומת מחמת מילה שהכשילה את כוחו, וכן מלה את השני ומת מחמת מילה, בין מבעלה הראשון בין מבעלה השני, הרי זה לא ימול את השלישי בזמנו, אלא ממתניס לו עד שיגדיל ויתחזק כוחו. אין מלין אלא ולד שאין בו שום חולי שסכנת נפשות דוחה את הכל, ואפשר למול לאחר זמן ואי אפשר להחזיר נפש אחת מישראל לעולם".

מצבים בהם נדחית מצות פקו"נ

יש בתורה מקרים בהם עצם קיום מצוות מסוימות טומן בתוכו כניסה למצב של פקוח נפש, ואפילו מחייב אותו. יש פעמים גם שהתורה אינה מתחשבת בשמירת נפשו של האדם, לרוב בגלל שהוא עצמו גרם למצב בו נטילת נפשו היא דוקא תיקונו.

א. מלחמה

"כי תצא למלחמה על אויביך... לא תירא מהם... " (דברים, כ, א).
וכותב בהקשר לכך ספר החינוך (מצוה תקכה):

"משרשי המצוה, שיש לכל אחד מישראל, לשום בשם
יתברך מבטחו, ולא ירא על גופו במקום שיוכל לחת
כבוד לשם ברוך הוא ולעמו".

וכן פוסק הרמב"ם בהל' מלכים (פ"ז הט"ו):

"ומאחר שיכנס בקשרי המלחמה... ישים נפשו בכפו
ולא יירא ולא יפחד... וכל המתחיל לחשוב ולהרהר

במלחמה ומבהיל עצמו עובר בלא תעשה..."

וכן דברי מרן הרב קוק זצ"ל שלגבי העבירות שנאמר בהן יהרג ואל

יעבור - כאשר אדם יכול להתחמק - יחמוק ואל יכניס עצמו למצב בו

יכפו אותו לעבור על ע"ז, ג"ע וש"ד, אבל במלחמת מצוה יכניס עצמו

למלחמה על אף הכל. (משפט כהן).

ב. קדוש ה'

"ולא תחללו שם קדשי בתוך בני ישראל" (ויקרא, כב, לב), מפרש רש"י:

"מה ת"ל ונקדשתי, מסור עצמך וקדש שמי... וכשהוא

מוסר עצמו ימסור ע"מ למות שכל המוסר עצמו ע"מ

הנס אין עושין לו נס..."

וכך בספר החינוך, (מצוה רצו):

"שנצטוינו לקדש את ה', שנאמר: ונקדשתי בתוך

בני ישראל, כלומר שנמסור נפשינו למות על קיום

מצוות הדת... ואע"פ שכתוב בתורה: וחי בהם,

דמשמע: ולא שימות בהם - כבר קבלו הם, שלא נאמר

מקרא זה בכל ענין ובכל עבירה; ומפי הקבלה אנו

חיינן בכל דברי התורה... שרש מצוה זו, ידוע כי

האדם לא נברא רק לעבוד בוראו, ומי שאינו מוסר

גופו על עבודת אדוניו - איננו עבד טוב, והרי

בני אדם ימסרו נפשם על אדוניהם, קל וחומר על

מצות מלך מלכי המלכים הקב"ה".

כסניף למצוה זו של קידוש ה', מבורר במס' סנהדרין (עד, ע"א):

"כל עבירות שבתורה אם אומרין לאדם עבור ואל

תהרג יעבור ואל יהרג חוץ מעבודת כוכבים וגילוי

עריות ושפיכות דמים... לא שנו אלא שלא בשעת גזרת המלכות, אבל בשעת גזרת המלכות אפי' מצוה קלה יהרג ואל יעבור... אפי' בשעת גזרת מלכות לא אמרו אלא בצינעא אבל בפרהסיא אפי' מצוה קלה יהרג ואל יעבור".

וכן פסק הרמב"ם בהל' יסודי התורה, פ"ה, עי"ש באריכות.

ג. מיתת בית דין

על הפסוק: "ובערת הרע מקרבך" (דברים, יז, ז) אומר הספרי: "בער עושה הרעות מישראל". הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות, שורש יד, רואה בפסוק זה חיוב כללי להמית את מחוייבי מיתת בל"ד ("והנראה אלי הוא שאנחנו נצטוינו במומתים כולם מפסוק שנאמר: ובערת הרע מקרבך... והוא מצות עשה שלהם..."). וכן בפירושו עה"ת (דברים, יט, יג): "כי הכתוב יצווה בחייבי המיתות, ובערת הרע מקרבך, והיא מצות עשה...".

וכן מפרש רש"י (בשם הספרי) על הפסוק: "לא תחוס עינך עליו ובערת דם הנקי מישראל" (דברים, שם): "שלא תאמר הראשון כבר נהרג למה אנו הורגים את זה ונמצאו שני ישראלים הרוגים". ציווי זה "ובערת הרע מקרבך" חוזר גם בהמשך הפרק (שם, יט), וכן ההתראה "ולא תחוס עינך" (שם, כא).

ספר החינוך מונה כמה מצוות נפרדות לגבי מיתת בל"ד, עפ"י המיתות השונות (מז, נ, רסא, תקנה), ובמצוה מז הוא כותב את הטעם: "שורש מצוה זו נגלה לכל, כי 'מלך במשפט יעמיד ארץ' (משלי כט, ד), שאלולי יראת המשפט יהרגו בני אדם זה את זה, על כן ציוונו הא-ל ברוך הוא להמית הרוצח".

ד. רודף

החינוך מונה כאן שתי מצוות, עשה ול"ת. מצוה תר: "שנצטוינו להציל הנרדף מיד מי שירדפהו להרגו - ואפילו בנפש הרודף, כלומר שאנו מצווין להרוג הרודף אם לא נוכל להציל הנרדף אלא אם כן נהרוג

הרודף. ועל זה נאמר "וקצתה את כפה לא תחוס עינך", ואמרו בספרי: "והחזיקה במבשיו" - מה אותו מקום מיוחד שיש בו סכנת נפשות ונאמר על זה "וקצתה את כפה" - כך כל דבר שיש בו סכנת נפשות הרי הוא ב"קצתה את כפה". ומניין שאם אינו יכול להצילו בכפה בלבד, שחייב להצילו בנפשה? תלמוד לומר: לא תחוס עינך...".

וכן במצוה תרא:

"שנמנענו מלחמול על נפש הרודף... בשתי עבירות, שהן: רציחה ועדיות, שכל שנראהו רודף לעשות אחת מהן - שנמנענו בכל כוחנו... ואם אי אפשר לנו להציל הנרדף אא"כ נהרוג הרודף - שנהרגהו... על כל פנים אם אי אפשר בשום צד להציל הנרדף אלא בנפשו...".

וכן גם פוסק הרמב"ם בהל' רוצח ושמירת הנפש, פ"א (ה"ו - ה"ג).
הגואל הדם

"ואם יצא יוצא הרוצח את גבול עיר מקלטו אשר ינוס שמה, ומצא אותו גואל הדם, מחוץ לגבול עיר מקלטו, ורוצח גואל הדם את הרוצח אין לו דם". (במדבר, לה, כו - כז). את המילים "אין לו דם" מפרש רש"י (עפ"י מס' מכות ז.) שהכוונה לרוצח בשגגה שהוא נחשב כמת: "הרי הוא כהורג את המת שאין לו דם".
וכן המשנה במס' מכות (פ"ב, מ"ז):

"רוצח שיצא חוץ לתחום, ומצאו גואל הדם - רבי יוסי הגלילי אומר: מצוה ביד גואל הדם, ורשות ביד כל אדם. רבי עקיבא אומר: רשות ביד גואל הדם, וכל אדם אין חיביבין עליו".

ו. הבא במחירת

בשמות (כב, א): "אם במחירת ימצא הגנב והוכה ומת אין לו דמים".
הגמ' בסנהדרין (עב, ע"א) מכרת את הטעם, מדוע הותרו דמיו של

גנב במחתרת: "מאי טעמא במחתרת... והתורה אמרה אם בא להורגך השכם להורגו". רש"י על הגמ', ד"ה: מאי טעמא דמחתרת:

"שאמרה תורה אין לו דמים כלומר הרי הוא לך כמי שאין לו דם ונשמה ומותר להורגו".

וכך פוסק הרמב"ם בהל' גניבה פ"ט (ה"ז - ה"ב):

"הבא במחתרת... אין לו דמים, אלא אם הרגו בעל הבית או שאר האדם פטורין, ורשות יש לכל להורגו... ומפני מה התירה תורה דמו של גנב אע"פי שבא על עסקי ממון, לפי שחזקתו שאם עמד בעה"ב לפניו ומנעו יהרגנו, ונמצא זה הנכנס לבית חברו לגנוב כרודף אחר חברו להרגו, ולפיכך יהרג... היה הדבר ברור לבעה"ב שזה הגנב הבא עליו אינו הורגו... אסור להורגו, ואם הרגו הרי זה הורג נפש..."

נמצאנו למדים, כי ישנה חובה פשוטה, מן התורה, על כל אדם לשמור בין על נפשו ובין על נפש חברו. יש בתלמוד דוגמאות מפליגות איך היו חז"ל נזהרים שלא לבוא לידי סכנה חינם, ואפילו סכנה קלה (כגון ר' ינאי שהיה בודק את הספינה לפני ששט בה, או ר' זירא שלא היה עובר בין העצים ביום בו נושבת רוח שמא תפיל עליו דקל (שבת לב וכו'), כ"ש שלא לסמוך על הנס. וכמו שכתב הרמב"ם, הל' דעות (פ"ד, ה"א):

"הואיל והיות הגוף בריא ושלם - מדרכי השם הוא,

שהרי אי אפשר שיבין או ידע מידיעת הכורא והוא חולה, לפיכך צריך להרחיק אדם עצמו מדברים המאבדים את הגוף, ולהנהיג עצמו בדברים המכריין והמחלימים".